

**O‘ZBEKISTON JANUBIDA QIRILIB KETAYOTGAN
BO‘Z ECHKIEMAR (VARANUS GRISEUS) HAQIDA
ILMIY VA XUROFIY QARASHLAR.**

Qarshiyev Xikmatilla Quvvatovich

Termiz davlat muzey-qo‘riqxonasi tabiat ilmiy bo‘limi mudiri

***Annotatsiya:** Maqolada ekologik zanjirning muhim qismi bo‘lgan ayrim noyob hayvonlar haqida ilmiy va mahalliy qarashlar, muammolar, yechimlar haqida ba’zi muhim xulosalar bayon etilgan. Maqolani bugungi ekologik vaziyatdan kelib chiqib dolzarb deb hisoblash mumkin.*

***Kalit so‘zlar:** Bo‘z echkiemar, Yakobson a‘zosi, Ko‘hitang va Bobotog‘ tog‘ tizmasi, neyrotoksin, Qizil kitob, brakonerlik, ovchilar manipulyatsiyasi, echkiemar go‘shiti.*

Bo‘z echkiemar yoki kulrang varan, (lotincha *Varanus griseus*) — kaltakesaklar turkumining varanlar oilasiga mansub bo‘lgan, Markaziy Osiyo, jumladan, O‘zbekistonning cho‘l va yarim cho‘l hududlarida yashaydigan eng yirik sudralib yuruvchi jonzotlardan biridir. Dunyoda echkiemarlarning 24 turi uchrashi aniqlangan.

Echkiemar o‘ziga xos haybatli tuzilishga ega bo‘lib, tanasi yaxshi rivojlangan va uzunligi (dumi bilan hisoblaganda) 1–1,5 metrgacha, vazni esa 3–3,5 kggacha yetishi mumkin. Dumi tanasidan ko‘ra uzunroq bo‘ladi. Terisining rangi yashash muhitiga moslashgan bo‘lib, asosan bo‘zrang, kulrang yoki sarg‘ish-jigarrang tusda bo‘ladi. Orqasida va dumida ko‘ndalang to‘q jigarrang chiziqlar va dog‘lar bor. Bu unga qum va quruq o‘tlar orasida mukammal niqoblanish (mimikriya) imkonini beradi. Terisi mayda, silliq va zich tangachalar bilan qoplangan. Bosh qismidagi tangachalari nisbatan yirikroq.

Tili xuddi ilonlarniki kabi uzun va uchi ayri bo‘lib, u atrof-muhitni hid bilish orqali sezish (Yakobson a‘zosi yordamida) uchun xizmat qiladi.

Echkiemar asosan quruq va issiq iqlimni xush ko'radi va Shimoliy Afrika, Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo (Qozog'iston, Turkmaniston, O'zbekiston) va Pokistonning cho'l va adirlik hududlarida tarqalgan.

O'zbekistonda asosan Qizilqum va Qoraqum cho'llarida, chekka adirlarda, qumli va gilli cho'llarda, Surxondaryo viloyatida Ko'hitang va Bobotog' tog' tizmasining adirliklarida kam sonda uchraydi. Bo'z echkiemar turg'un va yarim qo'zg'almas qumlarda, gil cho'llarda, tog' etaklarida, daryo vodiylarida yashaydi. Vaqti-vaqti bilan ekinlar, ko'chatlar va aholi punktlarining chekkasiga keladi. Bo'z echkiemarlarning yuqori antropogen bosim ta'sirida yashagani uchun ham yo'q bo'lib ketish arafasida. Echkiemarlarning past daraxtlar va butalarga ko'tarilib, balandlikdan yarim metr gacha sakrashlari mumkin. Odam bilan uchrashganda, tanasini qattiq shishiradi, shuning uchun u keng va tekis bo'ladi, baland ovozda shivirlaydi, tilini chiqaradi va og'zini keng ochib, tishlamoqchi bo'ladi. U dumini o'ngga va chapga kuch bilan qamchilaydi, bu esa o'zining ushlanishiga imkon bermaydi. Uning tishlashi juda og'riqli va hatto kattalari odamning barmog'ini uzib olishga qodir. O'zini odamdan himoya qilish maqsadida (uni tutishga harakat qilganda), qattiq tishlashi mumkin. U tishlaganda juda og'riqli bo'ladi, chunki uning jag'lari juda kuchli, tishlari o'tkir va uning tupugida o'ljani falaj qiladigan neyrotoksinlar mavjud.

Echkiemar kunduzgi hayot tarzini yuritadi. Bahor va kuzda kunning o'rtasida, yozning jazirama kunlarida esa ertalab va kechqurun faol bo'ladi. Qishni (odatda oktyabrdan martgacha) inlarida chuqur uyquda (anabioz) o'tkazadi. Ular ko'pincha kemiruvchilarning inlarini kengaytirib yoki o'zlari qumni qazib in qurishadi.

U faol yirtqich hisoblanadi. Asosiy ozuqasini sichqonlar, kalamushlar, qushlar va ularning tuxumlari, toshbaqalar, mayda kaltakesaklar, ilonlar va yirik hasharotlar (chigirtka, qo'ng'izlar) tashkil etadi. Tez yuguradi (soatiga 10-12 km tezlikka chiqa oladi), daraxt va butalarga oson chiqadi, zarur bo'lganda suza oladi.

Echkiemarlarning jinsiy voyaga 3 yilda yetadi. Juftlashishi may-iyun oylariga to'g'ri keladi. Iyun-iyul oylarida urg'ochi echkiemar qum ichiga yoki inlarga 10-20

tagacha tuxum qo'yadi va ularni ko'mib qo'yadi. Tuxumdan bolalari odatda avgust-sentyabr oylarida chiqadi va ularning uzunligi bor-yo'g'i 10-12 sm atrofida bo'ladi.

Xalq orasida "echkiemar echkilarning sutini emadi" degan yanglish tasavvur bor, biroq bu mutlaqo asossiz afsonadir. Uning tuzilishi va biologiyasi sut emishga moslashmagan. Inson hayoti uchun to'g'ridan-to'g'ri xavf tug'dirmaydi. So'lagidagi neyrotoksin o'ljalarinigina falajlashi mumkin, lekin insonga emas. Ammo tishlaganda jarohatga og'iz bo'shlig'idagi bakteriyalar tushib, yaraning yallig'lanishiga sabab bo'lishi mumkin. Bo'yinini shishirib, qattiq shishilrecord ashi va dumi bilan urishi orqali o'zini himoya qiladi. Cho'l ekotizimida zararli kemiruvchilar va hasharotlar sonini tartibga solib turishi bilan muhim ekologik ahamiyatga ega hisoblanadi. Bo'z echkiemar kemiruvchilarni, shu jumladan, vabo tayoqchasining tabiiy tashuvchisi bo'lgan kemiruvchi turini yo'q qilishi sababli ham tabiatga foyda keltirishi shubhasizdir. Bo'z echkiemarlarning ekotizimining muhim a'zolari bo'lib, ekozanjirda muvozanatni saqlashda rol o'ynaydi, shuning uchun ularning populyatsiyasini saqlab qolish katta ahamiyatga ega. Bo'z echkiemarlarning va ularning tabiiy yashash joylarini muhofaza qilish biologik xilma-xillik va ekologik barqarorlikni saqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Bunga qo'riqxonalar va milliy bog'lar yaratish, ta'lim dasturlarini o'tkazish va aholining ushbu turlarni saqlash muhimligi haqida xabardorligini oshirish orqali erishish mumkin. Shuningdek, hayvonlarning noqonuniy savdosiga qarshi kurashish, yuqoridagi kabi holatlarda qonunbuzarlarni javobgarlikka tortish muhim ahamiyatga ega. Qizilqum va Surxon davlat qo'riqxonasi, "Jayron" ekomarkazida muhofaza ostiga olingan. So'nggi o'n yilliklarda qo'riq yerlarning o'zlashtirilishi va brakonerlik oqibatida soni kamayib ketgan. Shu sababli Bo'z echkiemar O'zbekiston va xalqaro "Qizil kitob"ga kiritilgan bo'lib, qonun bilan muhofaza qilinadi.

Bo'z echkiemarlarning iqlim o'zgarishlari, tabiiy ofat va boshqa shu kabi omillardan ko'ra, antropogen ta'sirlardan ko'proq aziyat chekyapti deyish mumkin. Ayniqsa, bugungi kunda yurtdoshlarimizning ayrim tabiblar va ovchilarning manipulyatsiyasiga tushib qolayotganligini ham ta'kidlash joiz. Yuqoridagi o'sha

“ayrim”larning ushbu “beminnat xizmatlari” tufayli quyidagi holatlar bo‘lishi mumkin, ya’ni yovvoyi hayvonlarning qirilib ketishiga sababchi bo‘lishi, yolg‘on gaplarning tarqatuvchilari (qo‘shib gapiradi, go‘шти harom hayvonning go‘шти va boshqa joylarini aldab sotadi va h.) bo‘lib qolishi, odamlar e’tiqodini buzishi (hayvonlarning terisi, juni, tishlari, tirnoqlari, va boshqa “ayrim ” a’zolarini baxt yoki omad keltiruvchi, kasalliklarga davo vositasi deb biladi va shu aqidaga xizmat qiladi), halol-haromning farqiga bormaydigan qaysi bir foiz avlodning shakllanishiga “yordam” qilishi, yoshlarni ovga qiziqtirib, asosiy ishdan chalg‘itishi va bekorchilarning ko‘payishiga xizmat qilishi, kam bo‘lsada, ayrim jinoyatlarga aralashib qolishi va b. Eng qizig‘i, “echkiemarning go‘шти saratonga davo bo‘ladi”, degan mutlaqo asossiz gap tarqalganligi ham bu hayvonlarning soniga keskin ta’sir o‘tkazdi. Respublika ixtisoslashtirilgan onkologiya va radiologiya ilmiy-amaliy tibbiyot markazi bo‘limi va O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Zoologiya instituti xodimlarining ushbu masala bo‘yicha olib borgan ilmiy tadqiqotlariga natijalariga ko‘ra, echkiemarning go‘шти saratonni umuman davolamasligi, isitma chiqarishi va hatto inson salomatligiga ziyon berishi aniqlangan.

Umuman, yuqoridagilardan kelib chiqib, ushbu noyob hayvonlarning o‘tmishdagi sonini tiklashning iloji yo‘qlini e’tirof etgan holda, bugungi holatini asrab qolish bu davr talabidir!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Современные проблемы сохранения редких, исчезающих и малоизученных животных Узбекистана. Материалы Республикской научно-практической конференции 9-10 сентября 2016 г. Ташкент.
2. А.Ю.Целлариус. О решении навигационных задач серым вараном в естественных условиях. Москва, Зоологический журнал, 2021, том 100, № 11, с.1224-1235.
3. Рачева С.В. Адаптация Южно-Азиатского варана в домашних условиях. Старт в науке № 5, 2018 Москва.

4. Эчкиэмар қорабозори: Гўшти саратонга даво деб сотилаётган
жонивор йўқолиб кетиши мумкин. Аниқ.уз.05.07.2024.